

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ШЕВЦІВ Зоя Михайлівна

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ БЕРЕЖЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ
У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

13.00.01 – теорія і історія педагогіки

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1994

4730.697

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України

Науковий керівник - кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник БОНДАР Людмила Семенівна

Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук, професор КОВАЛЬ Лариса Григорівна
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник БІБІК Надія Михайлівна

Провідна організація - Волинський державний університет ім. Лесі Українки

Захист дисертації відбудеться "9" вересня 1994 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.32.02 в Інституті педагогіки АПН України за адресою: 252001, вул. Трьохсвятительська, 8.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту педагогіки АПН України.

Автореферат розіслано "4" серпня 1994 року

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

М.П. Легкий

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00756622 (S)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

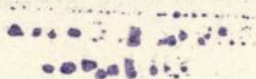
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сьогодні, як ніколи раніше, світ стоїть на межі екологічної катастрофи. До цього призводить надзвичайно високий рівень споживання природних ресурсів, утилітарне ставлення до об'єктів навколишнього середовища, наслідки Чорнобильської ядерної катастрофи, низький рівень екологічного виховання, мислення, культури. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває екологічна освіта, виховання бережливого ставлення до природи.

У державній національній програмі "Освіта" /Україна XXI століття/ /1993/ поставлена мета формування у підростаючого покоління екологічної культури, критеріями оволодіння якою визначені особиста відповідальність за природокористування і бережливе ставлення до природи. Розв'язати такі відповідальні завдання можливо за умови оптимального поєднання гуманітарної і природничої складових освіти, теоретичних і практичних компонентів сучасних досягнень наукової думки та класичної спадщини.

• Вагомий вклад у розробку теорії та практики організації виховання в учнів бережливого ставлення до природи вніс видатний український педагог, заслужений учитель України, директор Павлівської середньої школи Василь Олександрович Сухомлинський /1918-1970/. Творчо переосмислюючи і використовуючи спадщину минулого, В.О.Сухомлинський постійно здійснював пошуки ефективних форм і змісту, методів і засобів виховання у підростаючого покоління бережливого ставлення до природи, організаційних форм природоохоронної діяльності школярів. Цю проблему він розглядав з позиції єдності розумового, трудового, морального, естетичного, емоційного виховання.

Спадщина В.О.Сухомлинського завжди привертала увагу педагогів

гічних працівників школи і багатьох науковців. Видання його основних праць в Україні та за її межами сприяло інтенсивному вивченню й аналізу поглядів, плідної практичної та літературної діяльності педагога.

Значним внеском у вивчення життя та практичної діяльності, різноманітних граней педагогічної системи В.О.Сухомлинського стали праці М.Я.Антонця, Р.А.Атаяна, А.М.Борисовського, Г.Н.Волкова, О.Г.Дзєверіна, С.П.Заволоки, Н.П.Калениченко, О.Л.Савченко, О.В.Сухомлинської, О.Р.Мазуркевича, В.З.Смаля, М.Д.Ярмаченка та інших. Широко розроблені В.О.Сухомлинським питання розумового, морального, естетичного, сімейного, трудового виховання школярів були предметом наукових досліджень М.Г.Базилевич, Л.С.Бондар, Т.Г.Будняк, І.А.Зязька, Т.І.Когачевської, В.О.Лоскутова, М.В.Левківського, Є.С.Попандопуло, Л.М.Сіднева, О.С.Соколовської та інших. Дисертаційні роботи М.Библяка, А.С.Бика, Н.П.Басиладзе, Л.Мілкова, Е.Гартман, Б.Є.Ширвіндта, Р.Штайнік, І.Є.Остапівського присвячені вивченню громадянського і гуманістичного виховання школярів. Усі роботи показують значний вклад В.О.Сухомлинського в розвиток вітчизняної педагогічної науки. Однак в його спадщині ще недостатньо дослідженою є проблема виховання в учнів бережливого ставлення до природи. Лише окремі її аспекти розглядалися у працях В.А.Василенка, О.І.Киричук, К.Є.Кривошеєнко, Г.В.Сухорукової. Спробу дослідити екологічне виховання школярів Павлиської середньої школи зробила Є.К.Андрєєва. Велику увагу вона приділила характеристиці видів природоохоронної діяльності. Слід відзначити, що на сучасному етапі звернення до педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського є особливо актуальним, а проблема виховання в учнів бережливого ставлення до природи заслуговує на самостійне наукове дослідження і встановлення її значення для розв'язання

важливих теоретичних і практичних завдань виховання школярів.

Зрозуміти і обґрунтувати зміст, методи, засоби виховання в учнів бережливого ставлення до природи у спадщині В.О.Сухомлинського дали можливість дослідження, в яких розкриваються філософські, моральні основи взаємодії особистості та природи, виховання в учнів почуттів, їх вплив на формування особистості і ставлення людини до навколишнього середовища /Анучин В.О., Архангельський Л.М., Віготський Л.С., Костик Г.С., Леонтьєв О.М., Мясіщев В.М., Якобсон П.М./, загальні проблеми навчання і виховання, формування особистості дитини /Артемова Л.В., Бабанський Ю.К., Бондар В.І., Заслуження В.С., Коваль Л.Г., Паламарчук В.Ф., Ярмаченко М.Д./.

У працях Я.І.Габєєва, І.Д.Зверєва, Б.Г.Иоганзена, Г.В.Куликової, О.О.Любчак, Л.П.Монарик, Л.П.Салєєвої, І.Т.Суравєгіної теоретично обґрунтовано зміст екологічної освіти і виховання в середній школі та розкриваються умови формування ставлення до природного середовища в учнів різного віку. Ці роботи вивчалися нами для розв'язання питання ефективності виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. З метою встановлення ролі наукових знань про природу, умінь та навичок ощадливого ставлення до неї у процесі навчання і позакласної діяльності, свідомої поведінки в природі, цілісного і ціннісного її сприйняття відіграли важливу роль дослідження А.Н.Захлебного, А.Н.Момотової, Д.І.Трайтака, Е.Ю.Шапокене та інших. Істотними для нас були роботи, спрямовані на певні підходи до методики ознайомлення дітей з навколишнім світом /Бібік Н.М., Яришева Н.Ф./, розкриття сутності змісту, форм, методів і засобів впливу на виховання естетичного ставлення до природи /Печко Л.П./, формування позитивного і доброго ставлення до рослин і тварин /Градова В.Г., Плю-

хій З.П./, екологічне виховання школярів у процесі навчання сільськогосподарської праці та естетичне ставлення до неї /Бутенко Н.І. , Пустовіт Н.О./, а також творче переосмислення педагогічного і практичного досвіду.

Встановлення новизни та значущості розробок і рекомендацій В.О.Сухомлинського з проблеми виховання в учнів бережливого ставлення до природи вимагало теоретичного вивчення матеріалів угод Міжнародного співробітництва в галузі охорони природи у системі освіти. Так, з ініціативи організації ЮНЕСКО /1975/ була розроблена Міжнародна комплексна освітня програма з питань охорони навколишнього середовища. Педагоги країн, які співпрацювали в межах комплексної програми РЕВ /1977/ з педагогічних аспектів охорони природи, розглянули мету природоохоронної освіти в єдності з загальною метою, вказали на визначну роль школи у вихованні в підростаючого покоління бережливого ставлення до природи і розробили принципи природоохоронної освіти. На Всесвітній науково-практичній конференції з проблеми екологічної освіти і виховання /1980/ введено новий термін - "екологічне навчання і виховання", а Міжнародний конгрес з підготовки спеціалістів у галузі охорони навколишнього середовища /1987/ розглянув екологічне виховання як складову частину комплексного формування особистості. Законом України про охорону навколишнього середовища /1991/ передбачається удосконалення шляхів і засобів розв'язання екологічних проблем, раціональне природокористування, ресурсозбереження та бережливе ставлення до природи. Тому теоретично обґрунтовані положення і рекомендації В.О.Сухомлинського з проблеми виховання в учнів бережливого ставлення до природи, творче застосування його ідей в нових історичних умовах набувають ще більшої актуальності, відкривають

нові можливості для реформування національної школи та підняття на якісно новий рівень навчання і виховання.

Виходячи з актуальності даної проблеми, співзвучності із загальнодержавною метою, потреби сучасної школи в методичній системі екологічної освіти, нами вибрана тема дисертаційного дослідження "Виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського".

Об'єкт дослідження – педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського.

Предмет дослідження – виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського.

Мета дослідження – на основі наукового аналізу розкрити і критично осмислити структуротвірні компоненти процесу виховання в учнів бережливого ставлення до природи та показати їх значення для сучасної школи.

Відповідно до предмету і поставленої мети у дослідженні вирішувалися такі завдання:

- вивчити, проаналізувати і узагальнити основні положення В.О.Сухомлинського про взаємодію учнів з природою;
- встановити умови виховання в учнів бережливого ставлення до природи і розкрити ефективні шляхи здійснення цього процесу;
- визначити основні напрями і форми організації природоохоронної роботи у практичній діяльності учнів Павлівської середньої школи;
- узагальнити досвід творчого використання ідей В.О.Сухомлинського про виховання в учнів бережливого ставлення до природи і сформулювати висновки для подальшого його удосконалення.

Методологічну основу дослідження складають вчення про єдність природи і суспільства, ставлення людини до природи, досягнення повної гармонії таких стосунків. Система "людина-суспільство-природа" розглядається через ряд провідних філософських категорій: взаємодію, взаємозв'язок, єдність, цілісність та інші й спрямована на формування всебічно розвиненої особистості з екологічною світоглядною установкою.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі методи: історико-логічний і порівняльний аналіз, наукове узагальнення і систематизація отриманих фактів і даних.

Основними джерелами дослідження були: праці В.О.Сухомлинського; документи Центрального державного архіву вищих органів влади України /ЦДАВО/; матеріали меморіально-педагогічного музею В.О.Сухомлинського в с.Павлиш Онуфрієвського району Кіровоградської області; книги, статті та спогади про життя і педагогічну діяльність В.О.Сухомлинського; філософська, педагогічна, психологічна та спеціальна література.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому здійснюється цілісний аналіз теорії та методики виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній системі В.О.Сухомлинського; в комплексній характеристиці сутності формування у дитини відчуття єдності людини з природою, світоглядних переконань, утвердження внутрішньої готовності і здатності до піклування, збереження і примноження навколишнього природного середовища. У результаті дослідження визначено, що у Павлиській середній школі виховання учнів здійснювалося за умови вивчення природи рідного краю через спілкування їх з природою, впливу на емоційно-чуттєву сферу дитини з метою виховання загальнолюдських почуттів, наповнення екологічним змістом навчальних предметів, активної практичної

діяльності.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні та конкретизації змісту поняття "виховання в учнів бережливого ставлення до природи", науковому обґрунтуванні його структуротвірних компонентів, що їх вживав В.О.Сухомлинський у своїй багатоаспектній науково-дослідній діяльності. У дисертації визначені умови та шляхи ефективного виховання в учнів Павлицької середньої школи бережливого ставлення до природи, проаналізовані основні напрями і форми природоохоронної діяльності. Введені в науковий обіг архівні матеріали В.О.Сухомлинського, що розкривають сутність досліджуваної проблеми.

Практичне значення дослідження полягає у розробці методичних рекомендацій щодо організації та вдосконалення шляхів виховання в учнів бережливого ставлення до природи, форм природоохоронної діяльності. Матеріали дослідження можуть бути використані в діяльності працівників національної школи, при розробці спецкурсів і розділів у курсах педагогіки та історії педагогіки вищих навчальних закладів усіх типів, системі фахової перепідготовки педагогічних працівників.

Вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічною та теоретичною обґрунтованістю його вихідних позицій, застосуванням комплексу взаємопов'язаних методів дослідження, адекватних предмету, меті і завданням роботи, опорою на значний обсяг документальних і друкованих джерел з проблеми дослідження, позитивною оцінкою практичних працівників і студентів.

Апробація. Основні положення дисертації висвітлено в публікаціях автора, використано при розробці лекцій для працівників народної освіти. З доповідями про основні і проміжні результати дослідження автор виступила на: вузівській науково-методичній конференції /Рівне, 1990/, міжвузівській конференції /Вінниця, 1991/, міжперіо-

нальній конференції /Рівне, 1992/, міжнародних науково-практичних конференціях /Рівне, 1993; Кіровоград, 1993/. Отримані результати були покладені в основу методичних рекомендацій до написання курсових робіт з педагогіки, розробки лабораторних занять з курсу теорія навчання і виховання.

На захист вносяться:

- Науково обгрунтовані В.О.Сухомлинським психолого-педагогічні аспекти взаємодії особистості й природи. Цінним є те, що процес виховання в учнів бережливого ставлення до природи розглядався ним як невід'ємний компонент проблеми виховання всебічно розвинутої особистості.

- Процес виховання в учнів бережливого ставлення до природи здійснювався В.О.Сухомлинським більш ефективно за умови взаємозв'язку пізнання природи рідного краю, виховання почуттів, знань, умінь та навичок і залучення учнів до активної практичної діяльності.

- Визначені В.О.Сухомлинським форми організації спілкування учнів з природою, конкретні методи ознайомлення дітей з навколишнім світом, засоби впливу на їх емоційно-чуттєву сферу, а також шляхи отримання знань, формування умінь та навичок дбайливого ставлення до природи.

- Розроблені і впроваджені В.О.Сухомлинським в практику роботи Павлівської середньої школи основні напрями і форми природоохоронної діяльності.

- Рекомендації щодо удосконалення навчально-виховного процесу національної школи на основі критичного аналізу, переосмислення і узагальнення педагогічного досвіду В.О.Сухомлинського з питань виховання в учнів бережливого ставлення до природи і використання його в сучасній практиці.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку основної використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методологічну основу,

показано джерела і методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення, сформульовані положення, які вносяться на захист.

У першому розділі - "Теоретичні основи виховання в учнів бережливого ставлення до природи в творчій спадщині В.О.Сухомлинського" - розкриваються розроблені психолого-педагогічні аспекти взаємодії учнів з природою, науково обгрунтовані вихідні положення процесу виховання в учнів бережливого ставлення до природи.

Аналіз праць минулого, їх теоретичне пересомислення, творче впровадження в практичну діяльність Павлиської середньої школи навели В.О.Сухомлинського на роздуми про те, що природу необхідно розглядати не лише як засіб формування всебічно розвинутої особистості, а й виховувати в учнів бережливе ставлення до неї. Тому, зазначав він, "збереження і примноження природних багатств ... є головною стороною трудового колективу і особи"^{1/} що потребує виховання школярів під час взаємодії їх з природою та довготривалої праці на землі.

Вивчення стану навколишнього природного середовища та аналіз історичних фактів переконав В.О.Сухомлинського в тому, що в усі епохи взаємодія людини і природи розвивалася стихійно. Відсутність обгрунтованого прогнозу наслідків впливу суспільного виробництва на природне середовище привело до того, що в системі "суспільство-людина-природа" поступово нагромаджувалися негативні зміни, а уявлення про невичерпність природних багатств і безмежної здатності біосфери до самовідновлення змусило педагога змінити традиційно-споживацьке ставлення до природи. З цією метою він організував діяльність учнів у школі так, щоб її постійним компонентом була

1/ Сухомлинський В.О. Школа і природа //Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: В 5 т. -К., 1977. -Т.5: -С.554.

взаємодія з природою. Отже, взаємодія учнів з природою виступала в педагогічній системі В.О.Сухомлинського невід'ємною складовою частиною. Результати взаємодії залежали від розуміння дітьми єдності природи й особистості, сформованості в них світоглядних переконань і утвердження внутрішньої готовності і здатності, особистої зацікавленості в природоохоронній діяльності. Створена в Павлівській середній школі атмосфера сердечності, доброти й чесності сприяла виробленню свідомої відповідальності, яка характеризувалася виконанням обов'язку не за наказом, а за внутрішньою потребою, завершенням справи до кінця і відповідальністю за власні вчинки перед собою і колективом.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що позитивне ставлення до природи формувалося завдяки активній практичній діяльності. В.О.Сухомлинський звертав увагу на те, що, вибираючи вид суспільно корисної праці, потрібно заздалегідь визначати її зміст, вміло застосовувати стимули до неї і засоби впливу на свідомість учнів з метою розвитку мотивацій охорони природи. Адже, як відомо, саме мотиви визначають ставлення особистості до діяльності. В.О.Сухомлинський науково обгрунтував мотиви природоохоронної діяльності, показав необхідність їх взаємозв'язку і взаємного доповнення.

В.О.Сухомлинський вважав, що "природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу і водночас ускладнює її, бо робить багатшою, багатограннішою. Постійне спілкування з природою і взаємодія з нею стає істотною стороною виховного процесу"^{1/}. Аналіз теоретичної спадщини педагога дає можливість стверджувати, що В.О.Сухомлинсь-

1/ Сухомлинський В.О. Школа і природа //Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: в 5 т. -К., 1977. -Т.5. -С.536.

кий був переконаний в тому, що у підростаючого покоління потрібно виховувати в процесі взаємодіяння з природою бережливе ставлення до неї. Тому "бережливе ставлення до природи" розглядалося ним як елемент культури взаємодії людини з природою і пов'язувалося з моральною регуляцією, спрямованою на піклування, збереження і відтворення навколишнього природного середовища та виступало складовою частиною проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. У дослідженні відображені ідеї В.О.Сухомлинського про те, що процес виховання в учнів бережливого ставлення до природи забезпечувався єдністю розумового, трудового, морального, естетичного, емоційного виховання і практично визначався емоційно-чуттєвим сприйняттям природи у процесі спілкування з нею, вихованням моральних почуттів, оволодінням знаннями, формуванням умінь та навичок, які сприяли природоохоронній діяльності учнів.

Проведене дослідження підтверджує, що В.О.Сухомлинський розробив і науково обгрунтував принципи, які розкривають сутність цілісного підходу до процесу виховання в учнів бережливого ставлення до природи, збагатив шляхи і форми їх реалізації у практичній діяльності педагогічного колективу Павлівської середньої школи. Розглядаючи ці принципи в органічному взаємозв'язку, які взаємодоповнюють і внутрішньо пронизують один одного та підпорядковуються одній меті, Василь Олександрович встановив, що успішність реалізації їх можлива лише за умови правильної організації навчально-виховної роботи, яка полягала в забезпеченні неперервності, органічному злитті позанавчальної діяльності учнів з навчальним процесом.

Виховуючи у школярів бережливе ставлення до природи, В.О.Сухомлинський теоретично розробив вихідні психолого-педагогічні аспекти взаємодії особистості й природи, вперше науково обгру-

тував роль і місце процесу виховання бережливого ставлення до природи у всебічному розвитку особистості, визначив і вніс конкретний вклад у розробку принципів екологічної освіти й виховання.

У другому розділі - "Виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній діяльності В.О.Сухомлиньського" - визначаються структуротвірні компоненти даного процесу, форми, методи і засоби виховання в учнів бережливого ставлення до природи, встановлюються основні уміння та навички, які сприяють формуванню звички бережливого ставлення до природи, аналізуються основні напрями і форми організації природоохоронної діяльності, обґрунтовується необхідність творчого використання досвіду педагога в практиці роботи шкіл і вищих навчальних закладів усіх типів.

Проведене дослідження підтверджує думку В.О.Сухомлиньського про те, що самі знання про природу ще не визначають ставлення до неї. Він був переконаний в тому, що потрібно з цієї метою залучати тонкі механізми впливу на емоційно-чуттєву сферу дітей. Вони повинні розуміти, що світ природи існує не лише як об'єкт наукового вивчення та практичної діяльності, а й як об'єкт безкорисного спостереження й милування. Світового визнання набули розроблені В.О.Сухомлиньським та впроваджені у практику в "Школі під Голубим небом" уроки спостереження, милування та поведінки у природі. Результати дослідження свідчать, що педагог домагався з метою удосконалення процесу спостереження керуватися рядом конкретних методів і прийомів, які надавали йому більш інформативно і повніше проводити ознайомлення з природою. Це сприяло отриманню елементів знань про закономірності в природі, розвитку мовлення, мислення, дізнавальних інтересів, естетичного сприйняття природи, формуванню ціннісних орієнтацій.

Досвід В.О.Сухомлиньського цінний тим, що він розробив і впровадив у життя широко використовувані у практиці сучасної школи

колективні форми спілкування учнів з природою. Заслужовує на увагу організація індивідуальних спостережень, а саме: саморобні "книжки-картинки", на сторінках яких учні зображали предмети природи, записували твори-мініатюри; "Віконечко в природу".

Аналіз творчої спадщини В.О.Сухомлиняського показав, що він досягав ефективності виховання в учнів бережливого ставлення до природи шляхом виховання позитивних почуттів, яке здійснювалося за допомогою вдалого застосування різноманітних педагогічних методів і прийомів, проведення занять у спеціально створених Куточки краси, Кімнати казки. Могутнім засобом при цьому виступали художня література, музика й пісні, твори образотворчого мистецтва, а методами були приклад батьків, авторитет вчителів, індивідуальні завдання, пов'язані із спостереженнями в природі.

Необхідною умовою виховання в учнів бережливого ставлення до природи за Сухомлиняським було поєднання позитивних почуттів, знань про природу, умінь та навичок бережливого ставлення до неї. Наявність відповідного кола знань допомагало формуванню в учнів наукових основ бережливого ставлення до природи. Результати дослідження стверджують, що педагог постійно здійснював пошуки шляхів розширення та поглиблення обов'язкового матеріалу введенням у навчальний процес предметів, які не входили до навчального плану /геологія, мінералогія, біохімія, космогонія/, тем, які вивчалися у вишій школі /вплив хімічних речовин на хромосоми цукрових буряків, гречки, соняшника; вплив ультразвуку на насіння зернових культур та інші/, а також практикуму з рослинництва і тваринництва. Це дало змогу створити не обов'язковий фон наукового матеріалу, який сприяв активізації процесу виховання у школярів бережливого ставлення до природи. Особливо відрадою відмітити те, що у навчально-виховному процесі Павлівської середньої школи не порушувався зв'язок початкової ланки навчання із серед-

нсьов та старшох. Вчителі школи вмiло продукували функцію окремих предметiв в екологiчнiй освiтi учнiв i здiйснювали цiлеспрямоване керiвництво навчальним процесом за допомогою завдань мiжпредметного характеру. Так, результати спостережень у природi вдало використовувалися при вивченнi предметiв природничо-математичного циклу i для написання творчих завдань на уроках фiлологiчного спрямування. Кожен навчальний предмет вносив свiй вклад у виховання в учнiв бережливого ставлення до природи, а використання В.О.Сухомлинським розповiдей-загадок iз народноi творчостi поживлявали педагогiчний процес, викликали в учнiв бажання спостерiгати за працею людей, що одриало формуванню активної позицiї, яка проявлялася в адекватних справах i вчинках.

У навчальний процес Павлiськоi школи В.О.Сухомлинський вiв факультативний курс "Охорона природи", який був розрахований для вивчення учнями у бiж класах i перелбачав виставлення /за кожному чверть i рiк/ у таблиць успiшностi оцiнки класним керiвником з участю бiолога i всього педагогiчного колективу. Загальна оцiнка за рiк виводилася пiсля виконання лiтнього завдання на навчально-дослiднiй дiлянцi. Критерiями оцiнювання було ставлення учнiв до практичної роботи з охорони природи у вiдповiдностi до їх вiкових особливостей i вмiння застосовувати теоретичнi знання на практицi. Факультатив передбачав також програму для теоретичної пiдготовки.

У педагогiчнiй системi В.О.Сухомлинського чiльче мiсце займає формування умiнь та навичок ощадливого використання природних багатств, утвердження звички бережливого ставлення до природи. Пiд час навчання у дiтей формувалися умiння та навички догляду за квітами та рослинами, пiдгодiвлi птахiв /для учнiв молодшого шкiльного вiку/, догляду за деревами та виноградними лозами, тваринами, птахами, бджолами, загодiвлi та внесення мiсцевих добрив, перетворення неродючого ґрунту в родючий /для учнiв середнього i старшого

віку/. У процесі взаємодії з природою вихованці В.О.Сухомлинського розширювали коло умінь та навичок шляхом активної практичної діяльності, які сприяли формуванню звички бережливого ставлення до природи. Формування умінь та навичок пов'язувалося із системою знань і було практичною реалізацією теоретичних основ у вдало організованих навчальній, ігровій та практичній діяльності на уроках, позакласних і позашкільних заходах. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує подорожі в природу. Це одна із форм організації навчально-виховної роботи з учнями. Подорожі в природу були своєрідними уроками, що містили продуману систему завдань природничого характеру з урахуванням міжпредметних зв'язків і визначену перспективу використання отриманих результатів у наступній роботі. В.О.Сухомлинський вдало поєднував їх з елементами гри, які виступали засобом психологічної підготовки учнів до розв'язання майбутніх життєвих ситуацій. Так, у ролі "тих мандрівників у невідоме" учні вивчали природу рідного краю /збирали колекції ґрунтів і глини, знаходили корисні копалини/, ветеринарних спеціалістів формували уміння догляду за тваринами у "пташиних лікарнях", лаборантів проводили дослідження з метою вивчення якісного складу ґрунтів тощо.

Заслугує на увагу вміло організована В.О.Сухомлинським діяльність учнів під час туристичних походів. Систематично проводячи їх, педагог встановлював тривалість походів за віком учнів, фізичними можливостями, порогом року і станом погоди, враховував їх освітню мету і визначав маршрути.^{1/} Крім цього обов'язковими були екскурсії та походи в оздоровчому таборі "Сонячна діброва". Екологічному вихованню, формуванню умінь та навичок сприяв збір природного

1/ Походи учнів Павлівської середньої школи по рідному краю //Педагог. мемор. музей В.О.Сухомлинського /с.Павлів Кіровоградської обл./.

матеріалу, оволодіння правилами його висушування і зберігання. Вивчаючи місцевість, учні знаходили джерела, багаторічні дерева, лікарські рослини.

Аналіз педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського показав, що він, організовуючи діяльність учнів з метою встановлення відповідності стану навколишнього природного середовища з його нормою та розуміння значення цінності об'єктів і предметів природи, застосовував інформаційні методи виховання, методи організації життя та діяльності учнів і впливу на свідомість. Основним методом виступало багаторазове повторення, адже, щоб досягти потрібного результату, стверджував педагог, справу потрібно повторювати декілька разів, удосконалюючи при цьому окремі навички /щеплення, культивування окремих сортів дерев, вирощування чубуків в винограді/. Етичні бесіди, які проводилися в Павлівській середній школі, дозволяли отримувати учням відповідні моральні знання, формувати елементи культури індивідуальної поведінки в навколишньому середовищі.

Результати дослідження показують, що В.О.Сухомлинський прагнув, щоб учні ділилися отриманими знаннями з іншими, вміли вести пропаганду серед школярів і населення. З цієї метою в школі проводилися ранки, "вечори юних мислителів", "вечори наукових знань". Виступи перед населенням спонукали школярів до читання додаткової літератури, до уміння вибирати потрібну інформацію, що в свою чергу змушувало їх оволодіти мовленням, правильно відповідати на поставлені запитання. Бесіди природоохоронного змісту проводили і вчителі школи. Елементи природоохоронної роботи враховувалися при проведенні заходів під час роботи оздоровчого табору. З метою поширення природоохоронної пропаганди серед школярів використовувалося і вдале оформлення приміщення школи /стенди під рубрикою "По-
1/ Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу. -К.:Рад. школа, 1971. -С.83.

ради киним натуралістам", "Світ у малюнках", плакати-монтажі.

Дослід зня спадщини В.О.Сухомлинського дає підставу стверджувати, що процес виховання бережливого ставлення до природи включав широку і різнобічну діяльність учнів у природоохоронних заходах, яка проходила в кутках живої природи, сільськогосподарських та кіннатоських гуртках. Науково-дослідницька робота велася в "зеленій лабораторії", на навчально-дослідних ділянках, теплицях. За роки навчання в Павлівській середній школі учні виконували трудові завдання, в яких проявляли розумову і волюву активність, робили певний крок до вивчення закономірностей природи, а знання, отримані в процесі класної роботи, допомагали краще осмислити значення позакласних заходів і підвищити їх виховну цінність. Позакласна робота сприяла вихованню любові до природи і бережливого ставлення до неї, формуванню умінь та навичок практичної діяльності в галузі охорони природи. Заслужують на увагу такі виховні заходи: "День рідної природи", свята праці /Весняного Деревонасадження, Винограду, Діброви, Урожаю, Сінокосу, Першого Снопа і Хліба/, квітів /Троянд, Конвалій, Польових і Осінніх квітів/, традиції /Матері, Батька, Бабусі, Дідуся/. Всі вони мали свій зміст, форму і час проведення, але кожен ніс в собі силу, здатну виховувати в учнів бережливе ставлення до природи. При цьому практична робота учнів спрямовувалася В.О.Сухомлинським на озеленення рідного ділянка і території школи, відтворення лісів та висаджування лісосмуг, боротьбу з пошкодженням ґрунту, охорону риб, бджіл, допомогу птахам і тваринам. У ній брали участь всі учні школи, тоді як до захисту природи від браконьєрів і тих, хто шкодив їй, залучалися школярі з самодіяльного комітету охорони природи. В основі його діяльності лежала боротьба за збереження об'єктів навколишнього природного середовища, а праця захоплювала перспективою і тривогою за суспільні інтереси. Складався комітет охорони природи з окремих ланок, до складу яких

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

входили учні, захоплені однією ідеєю. Ланки називалися відповідно до напрямів практичної діяльності /кні захисники саду, лісу, полежахисних смуг, родючого ґрунту, птахів, боротьби з бур'янами/ і мали свій символічний знак. На допомогу юним друзям природи приходив "зелений патруль", до обов'язків якого входило попередження випадків крадіжки і самочинної порубки дерев, допомога дорослим у догляді за посадженими лісосмугами.

Результати вивчення творчого використання і впровадження в практику роботи шкіл педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського з питань виховання в учнів бережливого ставлення до природи свідчать, що вчителі найчастіше звертаються до широко відомих, започаткованих ним організаційних форм /Головішівська СШ Олександрійського району, Бірківська і Триліська школи Олександрійського, Крутнівська СШ Голованівського району Кіровоградської області; СШ № 3, 21 м.Кіровограда; СШ № 13, 22, 25 м.Рівня/, методів здійснення навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроці /СШ № 51, 177, школи-інтернати № 24, 26 м.Києва; школи-інтернати для сиріт ім.Херсона, Полтави; СШ № 19 м.Луцька/. Заслужовує на увагу бажання окремих директорів і педагогічних працівників створити "школи радості", "Культу природи" /Коминуватська СШ Новоукраїнського району, Бобринецька СШ Кіровоградської області/.

Аналіз впровадження розроблених автором методичних рекомендацій "Використання педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського у формуванні в учнів бережливого ставлення до природи" у вищих навчальних закладах дає підставу стверджувати, що вивчення оригінальних форм і методів роботи педагога з дітьми, детальне ознайомлення з напрямками і формами організації природоохоронної діяльності колективу Павлівської середньої школи збагачує теоретичні знання і допомагає студентам у навчально-педагогічній роботі.

Проведене дослідження дозволяє дати такі практичні рекомендації:

- ширше запроваджувати в практику школи створену В.О.Сухомлинським систему природоохоронної освіти і поширювати досвід творчого використання досягнень педагогічного колективу Павлиської середньої школи;

- створити у вищих навчальних закладах усіх типів різноманітні форми вивчення ідей В.О.Сухомлинського з питань бережливого ставлення до природи, проводити на науково-практичних конференціях секційні заняття на тему: "Поради В.О.Сухомлинського з питання виховання в учнів бережливого ставлення до природи та їх значення для національної школи";

- збагатити зміст курсу "Соціоекологія" розробленими і впровадженими прийомами виховання в учнів бережливого ставлення до природи та організаційними формами природоохоронної діяльності учнів;

- передбачити введення в план перепідготовки педагогічних кадрів лекцій та семінарських занять з питання: В.О.Сухомлинський та використання його спадщини вчителями сучасних шкіл з метою виховання в учнів бережливого ставлення до природи.

У висновках сформульовані основні результати дослідження.

Історико-педагогічний аналіз теоретичної спадщини В.О.Сухомлинського, архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що педагог в нових історичних умовах продовжував творчо розвивати ідеї Л.А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, П.-Г. Песталоцці, К.Д. Ушинського, С.Ф. Русової, спрямовані на виховання в учнів бережливого ставлення до природи. Цей процес був невід'ємним компонентом виховання всебічно розвинутої особистості.

Науково обгрунтовуючи психолого-педагогічні аспекти взаємодії

особистості й природи В.О.Сухомлинський стверджував, що педагогічні основи природоохоронної освіти узгоджуються з основними положеннями психологічної теорії діяльності та розвитку особистості. Так, на його думку, діяльність і свідомість тісно пов'язані і через них проявляється ставлення особистості до навколишнього середовища; рівень сформованості свідомості та культури поведінки залежить від усвідомлення суті ставлення до природи, отримання відповідних знань про об'єктивні закономірності і розвиток суспільства та природи; формування світоглядних переконань, відповідальності визначають об'єктивне ставлення до довкілля; ціннісні орієнтації спираються на моральну свідомість і емоційно-чуттєву сферу та проявляються в мотивах поведінки, діях і ставленні до себе, людей і навколишнього середовища. З метою природоохоронної діяльності у процесі взаємодіяння з природою В.О.Сухомлинський особливого значення надавав розробці стимулів до праці. Поряд з економічними, пізнавальними у творчій спадщині педагога виступають гуманістичні, патріотичні, творчо-інтелектуальні, естетичні, санітарно-гігієнічні мотиви охорони природи.

У педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського не має спеціальної роботи, в якій би розкривався процес виховання в учнів бережливого ставлення до природи. Проте ознайомлення з документальними джерелами, публікаціями педагога в періодичній пресі дає підстави стверджувати, що ним були розроблені зміст, принципи, форми і методи даного процесу.

Результати дослідження творчої спадщини В.О.Сухомлинського свідчать, що здійснити виховання в учнів бережливого ставлення до природи на наукових основах, свідомо узгоджувати мету і засоби виховання допомагали педагогу знання принципів навчання і виховання. Розробляючи і науково обгрунтовуючи їх, він керувався саме та-

ями: культура взаємодії людини з природою як складовий компонент виховання всебічно розвиненої особистості; єдність і взаємозв'язок компонентів виховання; гуманізм і народність; систематичність і послідовність; зв'язок навчання і виховання з навколишнім життям; єдність свідомості й поведінки; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; єдність педагогічних вимог школи і сім'ї.

Сутність процесу виховання в учнів бережливого ставлення до природи як компонента педагогічної системи В.О.Сухомлинського полягає у піклуванні, збереженні, відтворенні її об'єктів, ресурсів і вимагає поєднання почуттів, знань, практичної діяльності, вивчення природи рідного краю. Це досягається за таких умов: пізнання предметів навколишнього світу у процесі спілкування з природою, виховання позитивних почуттів, оволодіння і засвоєння наукових знань про взаємозв'язок суспільства і природи, формування умінь та навичок, залучення школярів до природоохоронної діяльності.

В.О.Сухомлинський розробив і впровадив у практику роботи Павлівської середньої школи різноманітні нетрадиційні форми організації спілкування з природою. Найбільш цінними були уроки мислення серед природи, засні полорожі, уроки в зелених класах. Виховне значення їх полягало в тому, що за допомогою створеної В.О.Сухомлинським методики управління спостережень в природі і введенням прийомом милування її красою учні формували уміння визначати, порівнювати, узагальнювати, оцінювати явища навколишнього світу, отримували перші природничі уявлення.

Процес виховання в учнів бережливого ставлення до природи В.О.Сухомлинський тісно пов'язував з вихованням почуттів. Без емоційного ставлення до природи, захоплення нею не можливе успішне виховання школярів. Тому з метою виховання почуттів і на їх основі бережливого ставлення до природи педагог використовував такі мето-

ди та прийоми, як: розповіді, бесіди, переконання, запитання - вузлики знань /навчання дітей визначати естетичні якості довкілля, розвиток зацікавленості до навколишнього світу/; спеціально створені або взяті з життя ситуації /пробудження почуття жалю, доброти і любові/; "одухотворення", інсценізація, обговорення поведінки учнів у природі, ідентифікація власних вчинків з казковими образами, виконання колективних завдань. Особливу актуальність для сучасної школи має уміння В.О.Сухомлинського поєднувати методи навчання і виховання з різноманітними засобами, а саме: народним фольклором, художніми творами, музикою і образотворчим мистецтвом, залученням до творчості /складання казок, віршів, оповідань/ і нетрадиційними засобами, створеними руками учнів /"Книга природи", "Казки вечірніх присмерків", "Задачник навколишнього світу", "Книжки-картинки"/.

Аналіз творчої спадщини В.О.Сухомлинського показав, що ефективність виховання бережливого ставлення до природи досягалася завдяки отриманню знань, формуванню умінь та навичок на уроках, у процесі гурткової роботи, досліджень в агробіологічній та "зеленій лабораторії", відвідування практикумів з рослинництва і ґрунтознавства, роботи в учнівських виробничих бригадах і ланках, навчально-дослідній ділянці, "пташиних лікарнях". Здійснюючи пошуки шляхів удосконалення процесу виховання в учнів бережливого ставлення до природи, В.О.Сухомлинський ввів у навчально-виховний процес факультатив "Охорона природи", який дозволив учням отримувати ґрунтовні знання про цінність природи, єдність гармонії стосунків людини з нею, формувати уміння та навички її охорони.

Результати дослідження дають можливість навести основні уміння та навички, які сприяли формуванню звички бережливого ставлення до природи, серед яких були: вивчення природи рідного краю, оцінювання стану природного середовища, дотримання норм поведінки в

природі, проведення пропаганди серед учнів і населення. Застосовуючи їх, школярі збирали колекцію ґрунтів, лікарських рослин, знаходили джерела, корисні копалини, надавали допомогу птахам і тваринам, розглядали за квітами, деревами, запобігали ерозії ґрунтів, надавали йому родючості. Цікавими були започатковані В.О.Сухомлинським загальношкільні заходи, які сприяли вихованню в учнів бережливого ставлення до природи: "День рідної природи", традиційні свята праці, квітів, птахів.

На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що водночас із вихованням в учнів бережливого ставлення до природи в школі проводилася природоохоронна робота, до якої залучалися школярі із сформованими вміннями та навичками. Вона проводилася у таких напрямках: озеленення селища і території школи; боротьба з ерозією ґрунту; відтворення лісів та висаджування лісосмуг; допомога птахам та тваринам; охорона риб і бджіл. З метою раціонального використання і збереження природних багатств, а також захисту природи від знищення у Павлівській середній школі учні об'єдналися у самодіяльний комітет охорони природи. До його складу входили ланки, які називалися відповідно напрямом діяльності. Вперше В.О.Сухомлинським були запроваджені екологічні паспорти /"Книга обліку та збереження багаторічних дерев", "Книга обліку місць проростання лікарських рослин", "Книга лісосмуг"/.

Враховуючи результати аналізу теоретичної спадщини В.О.Сухомлинського, розроблено і апробовано на практиці методичні матеріали, спрямовані на творче використання ідей педагога про виховання в учнів бережливого ставлення до природи і сформульовані висновки щодо подальшого удосконалення навчально-виховної роботи сучасної школи.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що розроблені В.О.Сухомлинським принципи, зміст, методи і організаційні

форми виховання в учнів бережливого ставлення до природи можуть мати важливе значення для педагогічної науки і реформування школи.

Дане дослідження не претендує на вичерпність розв'язання проблеми виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського. Подальшого вивчення потребують питання формування екологічної культури школярів, батьків і вчителів, виховання почуттів учнів усіх вікових груп засобами природи.

Основні положення і висновки дисертації відображені в таких публікаціях автора:

1. Підготовка вчителів до позакласного виховання шестирічних учнів у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського //Тези доп. наук.-метод. конф. -Рівне, 1990. -С.35-36.
2. В.О.Сухомлинський про шляхи формування у дітей бережливого ставлення до природи //Тези доп. міжвузів. конф. -Вінниця, 1991. -С.46-47.
3. Формування гуманістичних почуттів у процесі спілкування з природою в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського //Матер. міжрегіон. наук.-практ. конф. -Рівне, 1992. -С.53. /у співавт. з Шевцівим М.В./.
4. Використання педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського у формуванні в учнів бережливого ставлення до природи //Метод. реком. та темат. курс. робіт. -Рівне, 1992. -19 с.
5. В.О.Сухомлинський про трудову діяльність як одну із умов формування бережливого ставлення до природи //Матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. -Рівне, 1993. -С.145-146.
6. В.О.Сухомлинський про виховання в учнів бережливого ставлення до природи //Тези Міжнарод. наук.-практ. конф. -Кіровоград, 1993. -С.109-110. /у співавт. з Бондар Л.С./.
7. Виховання бережливого ставлення до природи // Поч. школа /В.О.Сухомлинському присвячується/. -1993. -№ 10. -С.39-40.

ЗСС

458600

АВ 30.697

Зам. 455-100 прим. Розмножено ВОП Рівненського
облуправління статистики.